

викладачем в одному університеті 25 років. Певні університети під цим розуміли почесне звання “Заслужений професор”. Це звання надавало право на пенсію, яка дорівнювала посадовому окладу, і було одним із найбільш шанованих у російському суспільстві. Статутом 1884 р. вводилися зміни й у систему здобуття наукових ступенів. Випускник Духовної академії на четвертому курсі міг подати твір не тільки на здобуття ступеня кандидата, а й магістра. Крім того, замість приват-доцентури, засновувався інститут професійних спеціалістів. Найбільш здібні випускники протягом року проходили підготовку для викладацької діяльності. Їм призначалася стипендія в розмірі 700 крб. на рік. Після закінчення – вони могли залишитися на кафедрі на посаді доцента і отримували ступінь магістра [7, 45].

Вчений ступінь доктора богослів'я здобувався шляхом публічного диспуту, представленням окремого дослідження в галузі богословських наук або тим, що мав визначні наукові праці. Саме так був присуджений ступінь доктора екстраординарному професору КДА, протиерею Ф. Титову [8, 592]. У 1883 – 1884 рр. для публічного захисту дисертацій, що були представлені на ступінь магістра в КДА, відбулося три диспути [9, 31].

У фондах Державного архіву м. Києва є справа про присудження магістерського ступеня професорському стипендіатові М. Грушевському. Крім іспитів з російської історії, стародавньої історії, середньої та нової історії, з політекономії М. Грушевський представив два твори: “Відносини віча до князівської влади в удільний період російської історії” і “Староруська княжа рада, її видозміни”. Професор В. Антонович визнав ці роботи як задовільні [10, 2-8]. Таким чином, здобуття наукового ступеня передували іспити і твори на обрану тему. Після цього відбувався прилюдний захист. Здобуття наукового ступеня давало право на заміщення відповідних посад, впливало на хід службової кар'єри, на соціально-правове становище викладача в цілому.

Отже, різні законодавчі акти закріплювали право присуджувати вчені ступені за всіма російськими університетами (включаючи і університети Наддніпрянської України), причому для всіх них існував єдиний порядок атестації. Цей порядок поширювався і на інші вищі гуманітарні заклади. Незначні відмінності були лише у Київській духовній академії. За формальними ознаками до 1917 р. російська система наблизилася до західноєвропейської: 2 ступені – магістр і доктор, але вимоги до здобувачів у Росії були значно вищими. У російській атестаційній системі тих часів були присутні всі ті елементи атестації, які є й сьогодні: випробування (іспит), підготовка дисертації за певним науковим напрямом, позитивний висновок факультету, де виконувалася експертиза з опонентами; публічний захист; затвердження. Отримання вченого ступеня було обов'язковим для призначення на викладацькі посади в навчальному закладі (у зв'язку із загальнополітичною реакцією в країні Статут 1884 р. допускав призначення “згори”, без належного вченого ступеня). Наявність цих елементів у атестації забезпечувала високий рейтинг вченого.

Система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації прискорила формування висококваліфікованих викладацьких колективів вищих навчальних закладів Наддніпрянської України загалом і гуманітарних зокрема. Якщо з 1805 до 1863 р. кількість захищених дисертацій була 625 (з них 160 докторських), то з 1863 до 1872 рр. – 1342 (572 – докторських) [6, 28].

Наслідком становлення системи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів у дореволюційних вищих гуманітарних закладах стало те, що в українському суспільстві склався соціокультурний портрет професо-

ра-інтелегента того часу. У ньому втілювалися любов до батьківщини, висока ерудиція в різних галузях суспільного життя, педагогічна майстерність, наявність наукової школи і наукових праць, творчість та працездатність. Наукові кадри готували з використанням європейського досвіду, але більше враховувалися вітчизняні особливості.

1. Шаршунов В.А., Гулько Н.В. Как подготовить и защитить диссертацию: история, опыт, методика и рекомендации. – М., 2002.
2. Штаты Императорских университетов: Московского, Харьковского, Казанского // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. – Т. 1. – СПб., 1864.
3. Энциклопедический словарь / Изд.: Ф. Брокгауз, И. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. XVIII.
4. Кричевский Г.Г. Учёные степени в университетах дореволюционной России // Учёные степени в России: XVIII в. – 1918 г.: Сб. науч. ст. – Вып. 1. – Ч. 1 / Под ред. А. Иванова и др. – М.: Ставрополь, 1996.
5. Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.
6. Иванов А. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. – М., 1994.
7. Объяснительная записка к проекту устава православных Духовных Академий. – СПб, 1884.
8. Труды Киевской духовной академии. – 1906. – № 12.
9. Отчет о состоянии КДА за 1883-84 уч. год. – К., 1885.
10. ДАК. – Ф.16. – Оп. 465. – Спр. 295.

Levyts'ka N.M. The qualification and professional level of the humanitarian teachers of the higher educational institutions in Naddniprovschina (at the XIX – the beginning of the XX centuries). The article is about the history and evolution of the award of the teachers academic degrees in the higher educational humanitarian institutions in Naddniprovska Ukraine in the XIX – the beginning of the XX centuries.

Key words: academic degrees, professor, associate professor, master, exam, dissertation.

М. Г. Казьмирчук

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ, ЗУМОВЛЕНІ МАТЕРІАЛЬНИМИ ПОТРЕБАМИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано матеріальні причини міграційних рухів, заробітчанства та етносоціальних конфліктів у Київській губернії пореформеного періоду.

Ключові слова: міграційні рухи, Київська губернія, пореформений період.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Київщині динамічними стали міграційні процеси, які супроводжувалися переміщенням населення із зміною місця проживання та праці як у Російській імперії, так і поза її межами. Соціально-економічна сутність міграційних рухів населення Київської губернії полягала не тільки у потребі робочої сили, але й у реалізації прагнень заробітчан та мігрантів задовольнити власні матеріальні потреби, змінити соціальний статус. Напрямки та масштаби міграцій відбувалися внаслідок загострення демографічних, етнічних та економічних проблем. Цьому сприяла індустріалізація і швидке зростання кількості населення міст Київської губернії. На сьогодні міграційними процесами у Київській губернії дослідники не займаються, хоча у вітчизняних архівах збереглося багато джерел, а у бібліотеках – статистичних даних, необхідних для розкриття цієї малодослідженої проблеми.

Дослідники аграрної історії стверджують, що з другої половини XIX ст. кількість населення в Російській імперії, зокрема й в Україні, зросла за сорок пореформених років на 72 %. За період від першого перепису 1897 р. – до 1914 р. міське населення зросло вдвічі [1,

52]. Київська губернія за щільністю населення посідала друге місце після Московської губернії. Населених пунктів Київської губернії, станом на 1887 р. налічувалося 11305, з них – 12 міст (одне губернське), 109 містечок, 7146 самостійних і 4038 суміжних селищ, а кількість мешканців становила 2492112 осіб. У містах проживали 370619 мешканців, у селах та містечках – 2121493 особи. Щільність населення становила 55,5 мешканців на 1 квадратну версту [2, 49, 50]. У 1905 – 1914 рр. населення Київщини зросло з 4,2 млн – до 4,9 млн [3]. Місто Київ у 1874 р. мало 127 тис. населення [4, 10], 1879 – 230 тис., а 1900 – 247439 мешканців [5, 20]. 1912 р. в Київській губернії нараховувалося 4820069 мешканців [6, 77].

Таку демографічну тенденцію деякі історики хибно пояснювали поліпшенням матеріального становища та покращенням медичного обслуговування, якому сприяли земства. Парадоксально, але разом з тим відзначалася неспроможність селян купувати землю, незважаючи на її попит, наводилися значні показники безробіття на селі та масові переселенські рухи [7, 43]. Матеріальні негаразди місцевого населення пов'язані із зростанням трудової міграції до Київської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка здійснювалася особами, котрі потребували заробітку в певні періоди або сезони.

Використовуючи інформацію, зібрану фабричними інспекторами щодо національності робітників заводів та фабрик Київської губернії, можна відстежити рушійні сили трудової мобільності. Багато робітників приходили до Київської губернії із сусідніх губерній, особливо із Чернігівської [8, 68]. Так, на Григорівський цукровий завод І. Зайцева Київського повіту конторою заводу було найнято 250 чернігівців-контрактників [9, 88]. Тальнівський цукровий завод графині С. Шувалової Уманського повіту наймав у 1890 – 1891 рр. 252 робітників, з яких 125 були із Смоленщини. Ще з 1886 – 1887 рр. на Тальнівському цукровому заводі працювали робітники із Смоленщини та Могилівщини [10, 142, 143]. Від того був робітник місцевим або ні, залежали певні умови вербування на роботу. Зазвичай із немісцевими укладалися письмові угоди, де, як правило, відзначалася кругова порука. Сезонними робітниками, які набиралися на фабрики, переважно були не місцевими. О. Нестеренко вважає, що причиною відбирання немісцевих робітників було запобігання втечам робітників, гарантії лояльності, менших вимог до господаря та адміністрації заводу [11, 12, 13].

Статистичні дані свідчать, що заробітчанством займалося з кожним роком дедалі більше селян, особливо це стосувалося городників. Із Київської губернії селяни-заробітчани їхали переважно у сусідні – Херсонську й Новоросійську губернії, які у весняний час відчували велику потребу в робочій силі. Так, мешканці Черкаського повіту зазвичай поповнювали ряди заробітчани Херсонської губернії від 15 травня – до 15 вересня [12, 53]. У 1894 р., на основі видачі паспортів, зафіксовано 70 тис. заробітчани, при чому з 1886 до 1894 рр. їхня кількість зросла вдвічі. За деякими даними, заробітчани було значно більше – 3 % населення Київської губернії, або 100 тис. осіб [13, 61]. У 1908 р. на польових роботах було 82170, на промислових роботах – 56443, а на міській службі – 73474 осіб. Якщо 1901 р. на польові роботи вийшли 45 %, а до міста пішло 26 %, то вже у 1908 р. проценти відповідно поділилися на 38 і 34 [14, 53]. Поряд із цим, про зростання кількості заробітчани у 1906 р. свідчило зниження заробітної плати сільськогосподарським робітникам, порівняно з 1905 р. Денна плата робітника навесні 1906 р. у Київській губернії становила в середньому від 37 до 47 коп., жінка-робітниця отримувала – 29 – 36 коп., а напівробітник – 19 – 25 коп. За обробіток

однієї десятини платили від 4 до 7 руб. [15, 13, 14]. Зрештою, це було більше, ніж 1867 р., коли робітникові платили від 20 до 30 коп., а робітниця – від 15 до 30 [16, 71]. У 1914 р. 73833 селянам було видано паспорти для поїздки в Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії, Кубань та інші місця на польові роботи, роботи на фабриках і заводах та на службу [17, 57].

Заробіток у хліборобських губерніях був незначним через великий наплив робочих рук. Так, з 1 дес. приватновласницької землі та у маєтках Київської губернії (Липовецький, Уманський, Звенигородський, Тарашанський) селянин в середньому отримував 27 руб. 50 коп., але цей заробіток різко коливався і не був чітко визначеним. Натомість були й свої вигоди – працюючи у приватновласницьких маєтках, селяни користувалися інколи безкоштовним правом злучки власних коней та волів з племінними кінями та волами, вдосконаленими сортами насіння та забирали бурячиння на корм худобі. Заробіток у південних губерніях і промислових районах був у 1,5 рази вищим, ніж у землеробських.

На початку ХХ ст. робітники висували зовсім не революційні гасла. Вражає кількість справ, де головним приводом до збурення було наймання промисловцем немісцевих робітників і небажання його сплачувати достойну зарплату. У с. Паріївці Липовецького повіту натовп, на чолі з Ю. Лук'янюком, К. Бабієм, Ф. Ковенькою та І. Дегуком прогнав із панської економії немісцевих робітників. Слідство з'ясувало, що селяни Паріївки звернулися до Соколовського – управляючого маєтками графа Б. Тишкевича – з проханням підвищити зарплату до 1 руб. Отримавши відмову, місцеві на роботу не вийшли, а згодом розігнали заробітчани. Селяни с. Зозівка Липовецького повіту, на чолі з А. Гаврилюком і М. Шевчуком зібралися під конторою економії і вимагали підвищення зарплати, розганяли робітників і службовців. Селяни із Чернявки, на чолі з С. Рябцем та Д. Пономарцем вимагали від Л. Михайлівського – управляючого економією графа Ігнатієва – збільшити зарплату. За відмову погрожували заробітчаним і службовцям. Вимагали також розрахувати і звільнити службовців. Протягом 17 – 25 травня 1905 р. селяни із сіл Шуляківки, Богатирки, Галайкова, Веселого Кута, Кошевої, Луки, Косяківки, Скибинців, Кривця, Любчі, Журавлівки, Збаржівки та містечка Ківшеватого Тарашанського повіту, вимагаючи підняти зарплату, розганяли немісцевих робітників і навіть службовців підприємства. Така ж ситуація була в Звенигородському та Уманському повітах, а у с. Хижняки місцеві робітники вимагали: «Уходити куди завгодно, віддати землю селянам». Заворуження мали місце також у селах Андрушівці, Леськове, Мервині, Монастирищі, Великій Ростоці, Фронтівці, Чернявці, Юшківцях, Яцківцях Липовецького повіту, Лукашівці, Новосілках Радомисельського повіту. Всі вони мали однаковий характер – селяни з'являлися на бурякові плантації або в економії з вимогами підвищити зарплату. За відмови – розганяли немісцевих заробітчани [18].

У 1897 р. із 226,5 тис. робітників Київської губернії – 173,5 тис. були місцевими, а 53 тис. прийшлими. Так само у Волинській та Подільській губерніях серед робітників переважало місцеве населення. 1902 р. у Київській губернії 430 підприємств мали від 6 до 1000 і більше робітників (загалом 50,3 тис.), з них немісцеві – 14,1 тис. [19, 358, 362]. У Смілянському маєтку графів Бобринських використовувалася переважно місцева робоча сила із 60 населених пунктів. Маєток у Смілі мав 89,7 %, Грушківській економії – 87,1 %, а Капітонівській – 79,5 % місцевих робітників [20, 57]. Проте, й такі маєтки та підприємства не оминали сутічки між місцевим та немісцевим населенням, зумовлені боротьбою

за матеріальні блага. Так, 1906 р. Л. Скорохід, який служив у смілянській економії з 1897 до 1899 рр. та був звільнений за непослух, нібито заявив: «Я, Скорохід, беру таких, як я, и выгоним вас, Агитона и белозерских рабочих из Смелянской экономии потому, что вы, как нерусский человек, не можете нами управлять, а белозерские рабочие не должны работать в Смелянской экономии, где могут работать лишь смелянские крестьяне» [21, 2,3,45]. Графи Бобринські здавна дотримувалися позиції, що росіянам слід віддавати перевагу, тому вони набирали на роботу фахівців-технологів і техніків із росіян, а з 1854 р. директорами заводів та їхніми помічниками були там тільки росіяни або вихованці Смілянських технічних класів.

Поміщик С. Хорват мав такі самі, як і у графів Бобринських, проблеми із місцевими селянами дев'яти сіл Радомисельського повіту через наймання поляків. Будучи за походженням поляком, він наймав на роботи у своєму маєтку тільки поляків римо-католицького віросповідання, не дозволяв навіть за гроші селянам займатися бортництвом у власних угіддях. Скарги селян були перевірені і виявилось, що «действительно все главные должности занимают преимущественно католики, приехавшие из разных губерний, а все черные работы выполняют местные крестьяне» [22, 2, 45].

Значні масштаби наприкінці XIX – на початку XX ст. набув переселенський рух на Київщині. Першопричиною було малоземелля та надлишок робочих рук. Хоча Київська губернія не мала значних проблем з аграрним перенаселенням, слід відзначити, що охочих переселитися до Східного Сибіру не бракувало. За приблизними даними, протягом 1885 – 1889 рр. до Сибіру із Київської губернії виїхали 2326 мешканців [23, 122]. Так, у 1893 – 1896 рр. мешканці села Юшківці Липовецького повіту подали прохання про переселення їх державним коштом до Східного Сибіру. Це бажання у 13 селян із сім'ями виникло після розмови із волосним старостою та писарем сільських сходів, прикладом стало переселення селян м. Животіва Таращанського повіту, на викуплені у купця О. Сиром'ятнікова, землі у Тобольській губернії. Своє палке бажання переселитися селяни пояснювали тим, що не мають засобів до існування в рідному селі, змушені шукати роботу по сусідніх селах [24, 2,3]. До Єнісейської губернії у 1894 р. переселилися селяни Скибинець та Кашперівки Таращанського повіту, а того ж року до Тобольської губернії – мешканці багатьох сіл Київського повіту [25, 1,8]. Селяни переселялися в сусідні губернії, шукаючи кращої долі. У 1890 р. 159 селян Звенигородського повіту переселилися до Херсонської [26, 15], а селяни Скибинець Таращанського повіту – до Волинської губернії [27, 1, 3].

Переселенські настрої селян Київщини турбували владу імперії, тому у 1893 р. Київський, Волинський та Подільський генерал-губернатор О. Ігнат'єв наказав різним чиновникам відзвітувати про ситуацію в Київській і Волинській губерніях. Один із них – Л. Лічков відвідав 33 волості Київської губернії, аби скласти точне уявлення про переселенські рухи. У результаті опитування серед селян, з'ясувалося, що 20 % сімей не мають поля, а 8 % – навіть садиби. Сім'ї, які переселилися через невідгідні для життя умови, склали лише частину всіх переселенців, а решта – стихійні переселенці, які почули чутки про кращу долю. Особливо поширеними були чутки про пільги у сплаті податків та орендних платежів. Не менш актуальним стихійне переселення було й через високі ціни на землю на Київщині [28, 1,5].

У 1893 р. із Черкаського повіту переселилися до Кубані 97 родин, приблизно 485 осіб. Загалом переселенці мали з собою певну кількість їжі, одягу, підводу та від

150 до 250 руб. [29, 57]. Переселенський оптимізм у багатьох селян тривав недовго, дехто, зрозумівши, що обіцяних матеріальних благ на Далекому Сході імперії немає, почали просити про повернення [30, 38; 31, 3].

Уже на початку XX ст. переселенські настрої знову поживляються через зростання населення та малоземелля. Так, 1903 р. мирові посередники звітували, що було подано 220 прохань про переселення, з яких 50 були задоволені [32, 310]. У цей період переселялися переважно до Америки [33, 23; 34, 6], яка стає країною емігрантів [35, 48], Царства Польського [37, 1, 3], Палестини. Передусім міграційні рухи зачепили представників польського та єврейського етносів у Київській губернії. У 1890 р. до Америки та Палестини переселилося 5000 євреїв. Переважно це були небагаті прошарки євреїв – дрібні торговці та ремісники. Євреї, які переселилися до Америки, писали до своїх родичів про «можливість добре влаштувати свій побут». Серед євреїв Київщини також розповсюджувалися чутки про купівлю баронами Ротшильдом та Гіршем значних площ землі у Палестині для утворення єврейських колоній. Барон Гірш також купив землі для російських євреїв у Аргентинській республіці [38, 2,3].

Отже, прагнення до задоволення матеріальних потреб населенням Київської губернії призвело у другій половині XIX – на початку XX ст. до активізації міграційних процесів. Переміщення населення відбувалося внаслідок соціально-демографічних, етнічних та економічних факторів. Досліджуваний період відзначається зростанням народжуваності, але водночас, через зростання капіталістичної системи ведення господарства, підвищення смертності серед населення Київської губернії. Зростання кількості населення, урбанізаційні процеси, соціальні конфлікти між місцевими та прийшлими заробітчанами створювали умови для міграційних рухів.

1. Буряк Л. *Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. – 2006. – № 2.*
2. *Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Мозговой. – К., 1887.*
3. *Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923.*
4. *Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Ч. 1. – Б. м., б. г.*
5. *Памятная книжка Киевских городских училищ на 1900 год. – К., 1900.*
6. *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – К., 1914.*
7. *Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000.*
8. *Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ). – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2.*
9. *ЦДАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 5.*
10. *ЦДАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 6.*
11. *Нестеренко О.О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1951.*
12. *ЦДАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.*
13. *Труды Пятого Киевского областного съезда / Под ред. Т. Локтя. – К., 1903.*
14. *Хуторские хозяйства Киевской губернии: результаты обследования, произведенного в 1908 – 1909 гг. – К., 1911.*
15. *Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губернии на 1905 и 1906 гг. Зима и весна. – К., 1906.*
16. *Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности именов и о крестьянском деле. – СПб., 1867.*
17. *Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год с приложением адрес-календаря губернии. – К., 1914.*
18. *Російський державний історичний архів. – Ф. 1405. – Оп. 107. – Спр. 8098.*
19. *Рахин А.Г. Формирование рабочего класса России: историко-экономические очерки. – М., 1958.*

20. Смела. Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Алексея, Андрея и Григория Андреевичей Бобринских в Киевской губернии, для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве / Сост. В. Головня. – К., 1913.
21. ЦДІАУ. – Ф. 273. – Оп. 1. – Спр. 10.
22. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 690. – Спр. 135.
23. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з польс. – К., 1998.
24. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 56.
25. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 266.
26. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 292.
27. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 620. – Спр. 60.
28. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 333.
29. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.
30. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 698. – Спр. 456.
31. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 697. – Спр. 10.
32. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 703. – Спр. 58.
33. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 709. – Спр. 12.
34. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 713. – Спр. 11.
35. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 712. – Спр. 45.
36. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 35. – Спр. 100.
37. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 38. – Спр. 737.
38. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 544. – Спр. 292.

Kaz'mirchuk M.G. The migratory processes in the Kyiv province caused by the material needs (the second half of the XIX and the beginning of the XX century). In the article are analyzed the material causes of migratory movements, the migrant workers and Ethno-Social conflict in the Kiev province during the post-reform period.

Key words: Migration movements, Kiev province, post-reform period.

А. В. Лень

РОЗВИТОК ТЕХНІЧНОГО УДОСКОНАЛЕННЯ В ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Стаття присвячена дослідженню основних аспектів технічного вдосконалення розвитку цукрової промисловості України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Україна, промисловість, технічний прогрес, цукрове виробництво, цукроварня.

Промисловий переворот в Україні розпочався із цукрової промисловості. Тому метою цієї статті є аналіз науково-технічного прогресу в пореформений період та етапи його проходження в цукровій галузі. Свого часу дослідженням технічних аспектів розвитку цукрової промисловості в українських губерніях Російської імперії зазначеного періоду займалися Р. Буравченко [1], В. Олянич [2], Л. Раковський [3], В. Спічак [4] та ін. Проте, на сьогоднішній день залишається ще чимало аспектів, які варто дослідити детальніше. Актуальність зумовлюється й потребою узагальнити історичні умови становлення цукрової промисловості на українських землях в означений період.

Після скасування кріпосного права в Російській імперії, почала динамічно розвиватись ринкова економіка. Зростання продуктивності харчової промисловості здійснювалося за рахунок удосконалень у техніці та технології виробництва. Власники заводів постійно прагнули до збільшення норм експлуатації робітників, до інтенсифікації праці. Це забезпечувалося ліквідацією ручної праці на підприємствах і заміною її машинами, поліпшенням технологій виробництва тощо [5, 98].

Хоча перехід до промислового виробництва та технічне вдосконалення цукрової промисловості розпочалося ще до 1861 р. Так, упродовж 1820-х рр. перший цукробуряковий завод з'явився у с. Макошино Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. 1827 р. було збудовано першу цукроварню на Харківщині,

1828 р. на Полтавщині, у с. Будавка був заснований перший цукровий завод [2, 48]. Протягом 1840 – 50-х рр. зростають купецькі мануфактури, засновані на вільнонайманій праці та передовій на той час техніці. Зокрема 1843 р. збудований перший в Україні паровий цукрово-рафінадний завод, обладнаний за «останнім словом» техніки, з використанням французьких технологій [6, 58]. З часом будівництво цукроварень в Україні збільшилося. Уже наприкінці 1840-х рр. тут нараховувалося 2/3 всіх заводів імперії [7, 40].

Технологічне оснащення на перших цукробурякових заводах було примітивне і базувалося на ручній праці. Цукроварні потребували кваліфікованих робітників, майстрів і управлінців. Спочатку майстрів-цукроварів набирали з кріпаків, посилаючи їх перед тим на навчання. Школами практичного навчання цукроваріння були найдавніші цукрові підприємства. Іншим джерелом кваліфікованої робочої сили були іноземні фахівці. Найнявши за високу ціну майстра-іноземця, поміщики ставили їм умову навчати майстерності учнів із кріпаків [6, 57].

Завдяки потужному розвитку цукрової промисловості, Україна пройшла перший етап промислового перевороту за рахунок внутрішніх ресурсів, хоч і з використанням іноземної техніки, технологій та виробничого досвіду. Ще до скасування кріпосного права в Україні вже існував підготовлений та навчений робітничий клас і комерційні підприємства, які працювали на ринок. Наступним важливим кроком у цукроварінні було скасування кріпосного права, що сприяло виникненню соціально-економічних умов, за яких став можливим процес створення великої машинної індустрії та збільшення ринку найманой праці. Перетворення цукроваріння на ринкову галузь промисловості, широкий приплив капіталів, невинні процеси централізації капіталів і концентрація виробництва – все це забезпечило умови для успішного здійснення технічної революції в цій галузі [8, 75-76].

Розвиток техніки цукрового виробництва характеризується двома найголовнішими послідовно змінюваними типами заводів: вогневим і паровим [4, 151]. Робота на цукроварнях здійснюється наступним чином. Буряки з кагатів надходили на завод по гідравлічних транспортерах. Бурячню, де корінь мели, являла собою двоповерхову споруду та була невід'ємною частиною заводу [9, 16]. Далі буряки подрібнювали на стружку. На перших заводах буряки різалися вручну, сік витискали малопотужними гвинтовими пресами, а потім на відкритому вогні випалювали до утворення маси необхідної густини, яку розливали у форми для кристалізації та пробілки. Згодом на вогневих підприємствах почали впроваджувати терки для подрібнення буряків, а також гідравлічні преси, значно місткіші котли. З перемеленого буряка сік через фільтри вичавлювали на гідравлічних пресах; або цукристий початок виділявся за допомогою вимочки бурячної мезги у воді, мацераційним способом, пускаючи окріп на бурячне різання [1, 42].

Розвиток техніки отримання соку пов'язаний з двома способами – пресовим і дифузійним. Перший характерний для початкового періоду розвитку цукробурякового виробництва, інший – виник одночасно з пресовим, але отримав розвиток значно пізніше. Пресовий спосіб отримання полягав у тому, що подрібнений буряк ошпарювали, а потім пресували. При цьому виходив буряковий сік, вихід якого сягав 90% від ваги буряків, тоді як пресування холодної мезги давало не більше 65% соку. Цей метод швидко поширився серед техніків Російської імперії і дав поштовх розвитку винахідництва, адже корінні недоліки, властиві обробному способу, не були усунуті, тому техніки продовжували шукати нових, більш раціональних шляхів вилучення цукру з